

DİYARBAKIR SURLARI, TARİHİ YAPILARDAKİ MOTİFLER VE ANLAMLARI

Yazı ve Fotoğraflar: Prof. Dr. Halil Değertekin

Ufuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi,
ÇEKÜL Yüksek Danışma Kurulu Üyesi

UNESCO Dünya Mirası Listesine alınan Diyarbakır Surları, bu konuyla ilgilendikçe bizi daha da meraklandırmaya devam ediyor. Surların uzunluğu, sağlamlığı, burçlarla kapıların mimari ve sanatsal özellikleri ortaya çıktıkça önümüze yeni, ilginç araştırma konuları geliyor. Surlar üzerindeki kitabelerin yanı sıra ilginç bitki, hayvan, insan kabartmaları ve değişik desenler bu konular arasındadır. Bunların her biri önemli derecede sanatsal ve tarihi incelemeyi, yorumu hak etmektedir. Geçmişle günümüzün tarihsel, sosyal, mimari ve sanatsal bağının öğrenilmesi bu araştırmaları önemli kılmaktadır.

Ulu Cami Kapısı, aslan ve boğa motifi

Hayvan figürlerinin önemli bir kısmı bazalt taşına işlendiği için günümüze kadar büyük oranda **değişmeden** gelebilmiştir.

Ayrıca şehir merkezindeki yapılarda görülen Roma, Bizans, Pers, Arap etkilerinin yanı sıra başta Selçuklu ile Osmanlı olmak üzere çeşitli Türk İslam devletlerinden günümüze gelebilmiş birçok kilise, cami, medrese, diğer mimari yapılardaki kitabe ve kabartmalar da tarihi değere sahip ayrı mesajlar taşımaktadır.

Her biri sanat eseri olan ve aynı zamanda tarihi bir belge niteliğini taşıyan taşta işlenmiş yazılarla ve figürler özellikle büyük ve görkemli burçlarda (Yedi Kardeş, Evli Beden, Nur Burcu gibi), kapılarda (Dağkapı, Mardinkapı, Urfakapı) ve bazı sur kesimleri üzerinde yer almaktadır. Tarihi köprülerde, camilerde (özellikle Ulu Cami), kiliselerde (Keldani, Ermeni, Meryem Ana gibi) bulunan birçok kitabe ve figür de taşıdığı mesajlarla dikkat çekmektedir. Ayrıca bu topraklarda yaşamış değişik medeniyetlerin bazı ortak sembollerde buluşması (aslan, kaplan, kartal) veya dini inanç nedeniyle birbirinden ayrışması (koç ve boğaya karşı domuz gibi) özel bir değer taşımaktadır.

Surlarda ve tarihi yapılarda yer alan semboller şöyle gruplandırılabilir: kitabeler, insan figürü, geometrik semboller, bitkisel semboller ve hayat ağacı, hayvan figürleri.

1. Kitabeler

Sur ve burçlar üzerinde farklı dönemlere ait (Roma, Bizans, Abbasi, Memlük, Mervani, Selçuklu, Türk beylikleri, Osmanlı) birçok değerli kitabe bulunmaktadır. Özellikle Türk İslam dönemine ait görkemli ve süslü kitabeler, daha çok büyük burçların üzerinde yer almaktadır. Surlar üzerindeki kitabeler ayrı bir yazı konusu olmayı hak etmektedir.

2. İnsan figürü

Nur Burcundaki bağdaş kurmuş çıplak kadın figürü ve Akrep Burcundaki akrep tutan bağdaş kurmuş erkek figürü sembolleri çok ilginçtir. Çıplak kadın figürü genel olarak bereket sembolü kabul edilir. Bağdaş kurmuş insan figürü, Türk kültüründe soylu insanlara özgü bir davranıştır. Örneğin Türk sanatında kağanlar her zaman bağdaş kurarak, hükümdar ise taht üzerinde önden görünür şekilde, dümdüz oturarak tasvir edilmiştir. Dümdüz oturmak, hiçbir tarafa eğilmemek ve dönmemek, hükümdara layık görülen bir duruş şeklidir; doğruluğu ve adaleti sembolize etmektedir.

3. Geometrik semboller

Özellikle Dağkapı ile Mardinkapı yakınında rastlanan kare ve iç içe daire motifleri; benzeri Antik Mısır'da görülen güneş kursu, yıldız, gamalı haç, meander motifi gibi birçok antik medeniyette kullanılan, özel anlam taşıyan motifler çok ilginçtir.

Meander veya menderes motifi:

Yinelenen bir desene sahip şerit biçimindeki bezeme. Antik Yunan ve Roma dönemi motifidir.

4. Bitkisel figürler ve hayat ağacı

Daha çok Dağkapı ile Mardinkapı civarında görülen bitkisel motifler ve hayat ağacı, eşsiz bir sanat eseridir. Selçuklu Dönemine ait hayat ağacı kabartmasında, ağacın tepesindeki kartal ve daldaki kuşlarla gösterilen ölüm-cennet alegorisi kompozisyonu çok anlamlıdır. Hayat ağacı ise ana, koruyucu, ölümsüzlük, evren ve hayat sembolü olarak yüzyıllarca kullanılmıştır; ebedi hayat isteğinin bir simgesidir. Anadolu'da değişik uygarlıklara ait birçok eserde de hayat ağacına sıklıkla rastlanmaktadır.

Ayrıca bitki figürü olarak, Ulu Cami örneğinde olduğu gibi tarihi yapılardaki sütun başlarında, Roma eserlerinde çoğunlukla kenger yaprağı (acanthus) deseni işlenmiştir.

5. Hayvan figürleri

Önemli burçlarda, bazı sur kesimlerinde ve tarihi yapılarda çok değişik hayvan figürleri bulunmaktadır. Aslan, kaplan (pars?), öküz ve boğa, kartal, kuş, at, akrep, geyik, keçi, gergedan (?), tavşan, yılan, ejderha gibi hayvan figürleri özellikle dikkat çekmektedir.

İç Kale dış yüzey, güvercini parçalayan atmaca motifi.

Bu yazıda özellikle hayvan motifleri ele alınmaktadır. Hayvan figürlerinin önemli bir kısmı bazalt taşına işlendiği için günümüze kadar büyük oranda değişmeden gelebilmiştir.

Hayvan figürleri sanatsal açıdan birer taş işçiliği şaheseridir. Öte yandan o zamanın sanat zevkini ve hayvan türü zenginliğini yansıtmaktadır. Ayrıca o dönem yöneticilerinin kudret ve güçlerinin sembolü olarak da dünyaya meydan okuma aracı olmaktadır. Tarih boyunca Türk süslemelerinde her hayvanı bedensel özelliklerine göre değerlendirerek yorumlayan sanatçılar, hayvanları; kuvvet, bereket, kötülük, iyilik gibi çeşitli kavramların sembolü olarak kabul etmiştir.

Figürlerin bir kısmında hayvanların doğal görüntüleri bir kısmında ise değişik yorumlamalarla stilize edilerek yeni bir biçime dönüştürülmüş şekilleri görülmektedir. Burçlar, surlar ve diğer tarihi yapılardaki hayvan figürleri farklı kültürel yorumlara açıktır.

Aslan

En sık kullanılan, güç ve ihtişam belirtisi olan figürdür. Nur, Selçuklu, Yedi Kardeş ve Evli Beden burçlarında karşılıklı simetrik aslanlar yer almaktadır. Mardinkapı ve Dağkapı'da tek başına aslan figürüne rastlanmaktadır. Aslan figürü, çoğu yerde aslına uygun doğal/sade aslan; bazı yerlerde gülen aslan figürü olarak gösterilmiştir. Ama bazı burçlarda başında taç olan, kanatlı ve kuyruğu ejderha ağızlı aslan figürü betimlemeleri bulunmaktadır. Büyük burçlarda (Yedikardeş ve Evli Beden gibi) aslan figürünün başındaki taç, kral ya da hükümdarın egemenliğine göndermedir.

Yedikardeş ve Evli Beden Burcundaki aslan figürleri bazı kaynaklarda "Avrasya Aslan Modeli" olarak adlandırılmakta ve Doğu-Batı medeniyetlerinin ortak mitolojik özelliğini taşımaktadır. Özellikle büyük burçlarda ve Nur Burcunda "gülen aslan" kabartması çok ilginçtir; olasılıkla refahın, huzurun sembolü olarak seçilmiştir. Türk sanatında aslan, özellikle hayvan mücadele sahnesinde her zaman kazanan taraf olarak kullanılmış; böylece zafer, iyinin kötüyeye galibiyeti

ve kuvvetin sembolü olmuştur. Aslan aynı zamanda güneş ve aydınlığı sembolize eder. Türkler arasında, Budizm'den önce, yiğitlik ve hükümdarlık, hatta Tanrı sembolü olarak da kullanılmıştır.

Surlarda yer alan aslan kabartmaları, koruyucu nitelikleriyle birer bekçi hayvan konumundadır. Aslan ayrıca Hz. Ali'nin de sembolüdür. Lakabı Haydar, sanı Esedullah'tır (Allah'ın aslanı). Aslan simgesi, burçlar dışında başta Ulu Cami giriş kapısı olmak üzere birçok tarihi eserde de kullanılmıştır. Özellikle Van-Hakkâri yolunda, Hoşap Kalesi (1643) kapısındaki bir koçu parçalayan aslan kabartması, Ulu Cami kapısındakiyle aynıdır.

Surlarda, tarihi yapılarda bu kadar sık aslan ve kaplan (pars) kabartmasının kullanılması özellikle Karacadağ'da bir zamanlar aslanların, çeşitli yırtıcı hayvanların yaşadığına kanıt olabilir. Yöredeki yerel kültür ve sözlü tarih de bu bulguyu desteklemektedir. Diyarbakır'da burçlar ve tarihi yapılardaki aslan kabartmasıyla ilgili en ilginç bulgu, Ulu Cami kapısındaki kabartmanın benzerinin sur içinde, iki kilisede değişik şekilde kullanılmış olmasıdır. Keldani Kilisesinin giriş kapısında karşılıklı iki aslan kabartması, iki ayrı inancın aynı kültürde buluşmasını yansıtmaktadır.

Öte yandan, Ermeni Kilisesi iç avlu duvarında domuzu parçalayan aslan kabartması da çok tipiktir. İslam kültüründeki koyun ya da koçun yerini domuz almaktadır.

Kaplan (Pars?)

Bu figürler aslan figürü gibi güç, atılganlık, cesaret belirtisi olarak ele alınmıştır. Genellikle aslan figürüyle beraber kullanılmıştır.

Kartal (Normal ve çift başlı kartal)

Türklerde koruyucu ruh kabul edildiği için özellikle silahlarda ve mimari yapılarda kullanıldığı düşünülmektedir. Genellikle kartal göklerin hâkimi ve güç simgesidir. Çift başlı kartal, koruyan ve egemenlik kuran iki ruhun ya da iki iktidarın, güç birliği durumlarında iki kez artırılmış gücünü simgelemektedir. Anadolu'da çift başlı kartal figürü büyük olasılıkla Bizans'tan kalmadır. Sonradan Selçuklu ve Anadolu Türk beyliklerine geçmiştir. Özellikle Artuklu olmak üzere, Türk beylikleri döneminde en sık kullanılan simgedir.

Orta Asya geleneklerine göre üst düzey toplantılarda, ortada hükümdar ve iki yanında simetrik düzen içinde diğer kişiler yer almaktadır. Diyarbakır Surlarında da merkezde görmeye alıştığımız hükümdarın yerini, onun

simgesi durumundaki kartal figürü almıştır.

Yedikardeş ve Evli Beden burçlarındaki kartal figürü özel önem taşımaktadır. Kartal, hükümdarı sembolize ettiği için surlardaki kompozisyonların tepe noktasına yerleştirilmiştir. Yanlarda iki veya daha fazla aslan figürü bulunmaktadır. Kartal Türk sanatında dini, astrolojik ve hukuki bir semboldür; korkulan, saygı duyulan bir hayvan olmuştur. Şaman inancına göre kartal, Cök Tanrı'nın kuvvetini ve kudretini sembolize etmektedir.

Kartal figürü güç, üstünlük, hâkimiyet belirtisi olarak tarihin her aşamasında ve dünyanın her yöresinde (Doğu-Batı) birçok medeniyet tarafından kullanılmıştır. Günümüzde hâlâ birçok çağdaş devlet tarafından bayrak ya da hava kuvvetlerinin sembolüdür. Ülkemizin hava kuvvetlerinin sembolü de kartaldır.

Öküz, boğa

Çoğunlukla aslan ve kaplan figürüyle kullanılmıştır. Aslan veya kaplanın, öküz ve boğaya karşı üstün olduğu betimlenmiştir.

Kuş

Diyarbakır Surlarında bazen tek başına bazen değişik figürlerle birlikte yer alan kuş figürü görülmektedir. Betimlemelerde kuşların türü

Nur Burcu, karşılıklı iki yaban keçisi ve karşılıklı koşumlu iki at.

her yerde net olarak anlaşılamamaktadır. En eski tarihli örnek Dağkapı'daki Abbâsî Dönemine ait bir hayat ağacının iki tarafında yer alan kaz benzeri kuşlardır. Dağkapı'da kapının güneyinde yer alan nişte kanatları açık, profilden işlenmiş bağımsız bir kuş figürü yer almaktadır. Benzer şekildeki kuşlar Nur ve Melikşah burcunda da görülmektedir.

Kuşlar ve hayat ağacı

Şamanizm'de dünyanın merkezinde bir hayat ağacı olduğuna inanılmaktadır. Ağacın tepesinde bir kartal ve dallarında kartalın çocukları kuş şeklinde yer almaktadır. Bu kuşların doğmayı bekleyen şaman ruhları olduğuna inanılmaktadır.

Güvercin

Yörenin hâlâ değer verilen ve beslenen barış, iyilik, haberleşme sembolüdür. Bazı yerlerde tek başına bazı yerlerde ise yırtıcı kuşlara yem olarak betimlenmiştir.

Atmaca (Serçeboğan)

Atmaca, hükümdarın kuvvet ve kudretini öven kitabelerde, kutsal savaş kahramanı, dünyanın güneşi, insanlığın savunucusu gibi sembolik anlamlar taşıyan figür olarak görselleştirilmiştir. Atmaca, daha çok serçeboğan olarak bilinir ve Diyarbakır yöresinin en yaygın yırtıcı kuşudur.

At (Nur Burcu/Koşumlu durumda)

Surlarda at betimlemesine Nur Burcunda rastlanmaktadır. Simetrik ve karşılıklı koşan atlar kabartma şeklinde yandan gösterilmiştir. Koşum takımları tamdır ve kuyrukları düğümlüdür. Türk topluluklarında at, sahibinin arkadaşı ve en değerli varlığı olarak sayılmıştır. Binek ve kurban hayvanıdır. At figürü hem ölüm hem de savaştaki yararları nedeniyle kuvvet ve kudretin sembolü olarak kullanılmıştır. Ayrıca hükümdarlık, beylik veya taht sembolü de olmuştur. Şaman dininde at, törenlerde şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurban hayvanı olarak önem kazanmıştır. Şaman, at aracılığıyla yer altına ve öteki dünyaya geçebildiği için at ayrıca ölümün de sembolü olarak kullanılmıştır.

İslam dininde de Hz. Muhammed'in miraca Burak isimli beyaz bir atla çıktığı inancı, İslamiyet'ten sonra da ata değer verilmesini sağlamıştır. Eski Türkler yas işareti olarak atların kuyruğunu kesmişler veya bağlamışlardır. Geçmişte bazı kabileler, attan türediklerine inandıkları için atın türeme sembolü olduğu da bilinmektedir.

Akrep

Yörenin iyi bilinen ve korkulan zehirli canlısıdır. Sur ve bir burçta akrep figürü bulunmaktadır. Özellikle akrep başlı insan vücutlu motif oldukça ilginçtir. Akrebin sokmasıyla can veren insanlar, akrep rölyefini surlara işleyerek ondan korunacaklarına inanmış olabilir. Ayrıca akrepteki gibi yoğun bir güce sahip olma sembolizmi anlamına da gelebilir.

Geyik? Dağ Keçisi? Antilop? Gergedan?

Bu figürler yalnız, çift veya aslan/kaplan gibi büyük yırtıcıların avı olarak işlenmiştir. Geyik, tanrı veya tanrıçayı betimlemektedir. Ayrıca geyik yöredeki diğer tarihi yapılarda da sık görülmektedir. Nur Burcunda birbiriyile tokuşmaya hazırlanan iki geyik (dağ keçisi?) çok etkileyicidir. Ulu Caminin batı cephesinde geyik (dağ koyunu?) ve yılan figürü; Tek Beden'de geyik figürü (gergedan?) görülmektedir.

Gergedan

İslam sanatında gücü sembolize etmektedir.

Tavşan

İslam öncesi Türk kültüründe nadiren kullanılan bir figürdür. İslam sonrasında korkaklık ve ürkeklik sembolü olarak görülmüştür. Tavşan figürü Nur Burcu üzerinde yer alan "kartal ile tavşan mücadelesi" şeklinde betimlenmiştir.

Yılan

Ulu Caminin batı cephesinde, yılan ve geyik figürü beraber işlenmiştir.

Ejder

Ejder figürü; gökyüzü, evren, karanlık ve kötülükle mücadele ve gezegen sembolizmi gibi birçok anlam taşır. Urfakapı'nın dış yüzeyindeki kitabenin kenarlarında ise çift ejder karşılıklı olarak kullanılmıştır. Ejder figürünün temel çıkış noktasının yılan olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, iki değişik figürün çeşitli organlarının birleştirilerek kullanıldığı; doğada var olmayan, fantastik, grifon (aslan vücutlu, kartal kanatlı ve kafalı mitolojik yaratık) ve ejder gibi rölyefler şeklinde tasarlanmıştır. Sonuç olarak tarihin ilk çağlarından beri insan ve sanat ilişkisinin iç içe geçtiği bu kadim toprakların yerel zenginliği, her zaman ligi odağı olmayı hak edecektir.

Kaynakça

- Abakay, M. A. (2014). Diyarbakır Kalesi. Şehir Araştırmaları Merkezi, Diyarbakır.
- Çelik, Y. (2017). Diyarbakır Surlarında Hayvan Figürleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Daşdağ, Evren F. (2017). Görsel iletişimin tarihi, kültürel ve estetik nesnesi olan Diyarbakır Surları ve sembolik motifler. Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, 2, (Özel Sayı) 307-318
- Değertekin, H. (2003). Diyarbakır Surları, Kitabeler ve Kabartmalar (Fotoğraf Albümü), DİTAV Diyarbakır Şubesi Yayını, Ankara
- Değertekin, H. (2005). Diyarbakır Surları, Onarım ve Restorasyonu. DİTAV Diyarbakır Şubesi Yayını, Diyarbakır
- Kanay, Z., Arslan R., Oruç, Şefika E. (2017). Diyarbakır Surlarında ve Ulu Cami'de bulunan geyik figürleri üzerine, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi, 2017 Cilt: 8, 2, 3-9 Mayıs (Özel Sayı) 327-334